

дыялог Кагута і Паківача: – Я, брат, *ніколі нікому нічога ніякага*. – Ну, а *калі што якое?* – Ну, а *как лі што якое, дык што ж тут такое, яно ужо!* – Ну, а *калі што якое?* – настойваў Паківач. – *Дык яно ж, тым часам, і ў другіх не бачыў, і ў цябе* (1,124).

Ужытыя жарты адначасова і разраджаюць драматызм сітуацыі (як у апошняй сцэне, калі Паківач пытае, ці данясе Кагут), альбо надаюць апавяданню эмацыянальную афарбоўку, яскравасць, садзейнічаюць экспрэсіўнасці. – Што, дзеці, *ці лілі вы алеі у бульбу, ці не лілі?* – Чаго ты цілілікаеш? (1,138); – *Куды?* – *На вайну!* – *На якую вайну?* – *На Аршанскае поле*. – *Каго біць?* – *Там скажуць!* – *А за што? А так...* *Без дай прычыны* (1,67). – Юшку варылі... Юшка добрая. *Кабялю на хвост плюхні – ашалее* (1,208); – *Заходзьце, браты-сястрычкі родныя, мужы-жонкі зводныя! Дзівосы на калёсах, хлапчук з сажнёвым носам*" (1,259).

Арганічна ўваходзячы ў агульную плынь апавядання, народныя моўныя адзінкі не з'яўляюцца адзіным сродкам стылізацыі, але яны надаюць самабытнасць і непаўторнасць мове пісьменніка.

¹ З адказаў на анкету Т. І. Шамякінай // ЛІМ. 1986. 28 ліст.

² Усе цытаты прыводзяцца па выданні: Караткевіч У. С. Каласы пад сярпом тваім. Мн., 1968. Т.1–2. Лічбы ў тэксе артыкула азначаюць том і старонку.

³ Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Харьков, 1930. Вып.3. С.94.

А.М.КЕНЬКА

ДА СУПАСТАЎЛЯЛЬНАГА ВЫВУЧЭННЯ СІНТАКСІСУ БЛІЗКАРОДНАСНЫХ МОЎ

У гісторыі як супастаўляльнага, так і апісальнага славянскага мовазнаўства распрацоўка сінтаксісу заўсёды чакала сваёй ледзь не апошняй чаргі – пасля даследаванняў па супастаўляльнай марфалогіі, потым па фаналогіі і па супастаўленню асобных лексічных і словаўтваральных падсістэм ці груп. У такім даследніцкім кантэксце сінтаксічныя асаблівасці славянскіх моў здаваліся не надта значнымі і большасцю трактаваліся як другасныя ці вытворныя рысы, амаль цалкам зразумелыя пры функцыянальным падыходзе да марфалогіі. Так, у прадстаўнічым зборніку чэшскіх і маскоўскіх моваведаў з 20 артыкулаў толькі два (І.Г.Міласлаўскі, В.Барнетава-Д.Конечна) маюць дачыненне да сінтаксічнай праблематыкі¹. Пры гэтым характэрна, што ў абодвух выпадках аўтары звяртаюцца да сінтаксісу пасля вывучэння марфалогіі. Сінтаксічныя асаблівасці вылучаюцца ў выніку назіранняў за паводзінамі марфалагічных катэгорый.

Развіццё ж супастаўляльнай лінгвістыкі як у славянскім мовазнаўстве, так і на больш шырокіх даследніцкіх прасторах прыводзіць да ўсё больш сістэматычнага звароту да супастаўляльнага сінтаксісу. У параўнанні сінтаксічных структур даследчыкі ўбачылі шлях да разумення істотных адрозненняў у нацыянальных карцінах свету².

У работах супастаўляльнага аналізу па сінтаксісу ўсходнеславянскіх моў можна вылучыць два ўзроўні даследаванняў: узровень словазлучэнняў і ўзровень сказаў. У сінтаксісе словазлучэнняў увага лінгвістаў аддаецца асаблівасцям дзеяслоўна-іменнага кіравання³.

Асабліва важным з'яўляецца выданне Г.У.Арашонкавай, Г.П.Лемцюговай слоўніка-даведніка з разглядам розных выпадкаў назоўнікавага, прыметнікавага і дзеяслоўнага кіравання ў рускай і беларускай мовах⁴. Аўтары імкнуцца ахапіць прадстаўнічы корпус лексікі (1500 беларускіх слоў), граматычная сувязь якіх з залежнымі словамі не супадае ў беларускай і рускай мовах, а таксама поўна паказаць сінтаксічныя сувязі гэтых слоў у словазлучэннях.

У сінтаксісе сказаў даследуюцца асаблівасці тыпаў выказніка ў розных мовах, своеасаблівасці структуры і функцыянавання простага і складанага сказаў⁵.

Практычныя матэрыялы па супастаўляльным вывучэнні ўсходнеславянскіх моў (практыкумы па параўнальнай граматыцы) знаходзяць прымяненне ў якасці матэрыялаў даследавання ў лінгвістычных працах⁶.

Супастаўляльнае даследаванне сінтаксісу блізкароднасных моў адрозніваецца, як адзначае В.І.Кананенка, ад даследаванняў іншых моў, паколькі "значнае падабенства сінтаксічных сістэм абумоўлівае ўсталяванне шматлікіх агульных рыс і вызначэнне ідыяматызмаў, якіяносяць часам малапрыметны характар, які праяўляецца, напрыклад, у рознай актыўнасці (частотнасці) моўнага факту, тонкасці сінанімічных паралеляў, стылістычных насланняў і да т. п."⁷.

Найбольш важнымі прынцыпамі супастаўляльнага вывучэння блізкароднасных моў з'яўляюцца наступныя:

1. Методыка супастаўляльнага даследавання сучасных рускай, беларускай і ўкраінскай моў грунтуецца на асноўных прыёмах агульнасупастаўляльнага метаду і ўлічвае спецыфіку кожнай з разглядаемых моў. Агульныя пастулаты супастаўляльнага метаду – гэта сістэмнасць, аднабаковая арыентацыя, семантыка-функцыянальны падыход. Для блізкароднасных моў патрабаванне аднабаковай арыентацыі на адну з супастаўляльных моў патрабуе істотнага ўдакладнення, паколькі можа з'явіцца перашкодай на шляху выяўлення распазнавальнага матэрыялу, спецыфічнага для кожнай з моў. У тых жа выпадках, калі ўлічваецца тэарэтычны аспект супастаўляльнага метаду, асабліва падкрэсліваецца неабходнасць двухбаковага бінарнага супастаўлення сістэм моў.

Станоўчым бокам бінарнага супастаўлення параметрычна аднолькавага матэрыялу дзвюх моў з'яўляецца перш за ўсё тое, што пры такім вывучэнні яскрава акрэсліваюцца спецыфічныя рысы кожнай з моў.

Вывучэнне трох моў ускладняе методыку даследавання, але дае матэрыял, каштоўны для арэальнай тыпалогіі моў. Ужо сама магчымасць збліжэння ў адных выпадках сінтаксічных з'яў трох моў, у другіх – толькі дзвюх, у трэціх – адсутнасць супадаючых структур, а таксама налажэнне розных семантыка-стылістычных канатацый абумоўлівае атрыманне дастаткова разнастайных вынікаў супастаўлення. У гэтых выпадках ускладняецца і вулчэнне адной з моў у якасці асновы супастаўлення. Характар моўнага матэрыялу часам патрабуе ўстанаўлення адпаведнасцей паміж з'явамі толькі дзвюх моў, разам з тым змяненне напрамку аналізу у тым ці іншым выпадку не падрывае агульных прынцыпаў аднароднасці супастаўлення. Часцей за ўсё даследчыкі ў супастаўленні ідуць ад рускай мовы да іншых славянскіх моў, але ёсць і іншыя кірункі.

2. Трэба супастаўляць не разрозненыя факты ці элементы асобных моў, а моўныя адзінкі ці сістэмы, паколькі фрагментарнае супастаўленне не дае аб'ектыўнай адзнакі ступені агульнасці ці разыходжання моў.

Паводле самой спецыфікі блізкароднасных моў, якія часам адрозніваюцца тонкасцямі структурна-семантычных характарыстык, прадметам супастаўляльнага вывучэння сінтаксісу з'яўляюцца не столькі асобныя канструкцыі ў іх структурных і семантычна-функцыянальных аспектах, колькі сінтаксічныя сродкі у іх сістэмнай арганізацыі, парадыгматычных і сінтагматычных сувязях. Напрыклад, В.І.Кананенка лічыць перспектыўным аналіз цэласных сінтаксічных радоў (калі пад імі разумець наборы семантычных і функцыянальна суадносных канструкцый). Аўтар прапануе вылучаць у кожнай з моў адносна закончаныя рады з устаноўленым характарам унутрырадовых адносін і супастаўляць суадносныя рады ў трох блізкароднасных мовах. Пры гэтым адзначаюцца супадзенні і несупадзенні шырыні рада, размеркаванне яго кампанентаў, іх агульныя і вызначальныя моманты і г.д.

М.І.Канюшкewіч пры супастаўляльным аналізе сінтаксісу блізкароднасных моў прадметам даследавання выбірае функцыянальна-семантычныя палі:

прадметнасці, вытлумачальнасці, акалічнасных палі месца, часу, мэты, прычыны, выніку, умовы і ўступкі. Пobleвае структураванне моўнай сістэмы – гэта разгляд моўных фактаў і з’яў з улікам іх месца паміж цэнтрам і перыферыяй поля.

3. Супастаўленне звычайна вядзецца шляхам аналізу ад значэння да структуры ці наадварот. Але найбольш перспектыўным з’яўляецца прынцып супастаўлення блізкароднасных моў так званым "чаўночным шляхам": ад выбраных структур (форм) – да пераліку іх найбольш агульных значэнняў, а потым зноў да формы, і пасля – канчатковае ўдакладненне семантычных адносін вывучаемых структур.

Важнай праблемай пры апісанні і вывучэнні сінтаксічных сістэм з’яўляецца тое, што на сінтаксічным ўзроўні выяўляюцца не толькі суадносіны "форма-значэнне", але тут на першы план выступае іншы фактар – функцыя моўных сродкаў. Таму на сінтаксічным узроўні пры супастаўленні моў важна ўлічваць трыхатамічныя адносіны "форма-значэнне-функцыя".

Блізкая роднасць ўсходнеславянскіх моў дазваляе лінгвістам устанавіць больш драбнейшую градацыю адрозненняў паміж гэтымі мовамі. Вызначаны рэгулярныя і нерэгулярныя адрозненні. Рэгулярныя адрозненні лёгка паддаюцца апісанню ў выглядзе пэўных правіл ў фанетыцы, арфаграфіі, граматыцы і г.д. Нерэгулярныя адрозненні цяжка паддаюцца апісанню і сістэматычнаму ўпарадкаванню.

М.І.Канюшкевіч дыферэнцыруе сінтаксічныя адпаведнікі блізкароднасных моў у залежнасці ад наяўнасці і сілы адрозненняў і вылучае тры віды адпаведнікаў: "і"-адпаведнікі, "але"-адпаведнікі, "а"-адпаведнікі.

"і"-адпаведнікі – гэта тоесныя факты супастаўляльных моў. "і"-адпаведнікі могуць быць выкарыстаны як фон для выяўлення адрозненняў. "Але"-адпаведнікі вылучаюцца, калі ў адной з моў ёсць у наяўнасці які-небудзь факт, а ў іншых адсутнічае. "і"-адпаведнікі і "але"-адпаведнікі сустракаюцца ў блізкароднасных мовах не так часта, як "а"-адпаведнікі. "А"-адпаведнікі вылучаюцца, калі ў адной мове ёсць пэўны факт, а ў іншых ён таксама ёсць, але крыху іншы. Гэта непадобнасць фактаў мае заўсёды частковы характар. "А"-адпаведнікі цяжка скласці ў пэўную сістэму, але тым не менш менавіта яны вельмі важныя. Прапанаваная сістэматызацыя адносін сінтаксічных фактаў вывучаемых моў дазваляе не толькі вылучыць галоўныя, але і падрабязна апісаць малапрыметныя, але шматлікія адрозненні.

Сярод супастаўляльных даследаванняў сінтаксісу ўсходнеславянскіх моў вылучаюцца тыя, у якіх асноўным метадам з’яўляецца апісанне з элементамі супастаўляльнага аналізу (выяўленне падобных і распазнавальных рыс). Напрыклад, гэта назіраецца ў спецыфічных раздзелах параўнальных граматык, у манаграфіях⁸. У той жа час вядомы даследаванні, у якіх асноўным метадам з’яўляецца выяўленне адрозненняў у сінтаксісе ўсходнеславянскіх моў на фоне падобных рыс⁹.

Такім чынам, пры шматлікасці работ па супастаўляльным вывучэнні ўсходнеславянскіх моў вызначыліся розныя аспекты ў супастаўляльнай распрацоўцы граматыкі блізкароднасных моў. Супастаўляльны метады даследавання блізкароднасных сучасных рускай, беларускай і ўкраінскай моў можна ахарактарызаваць як метады сінхроннага сістэмнага аналізу катэгорый гэтых моў з улікам спецыфікі на фоне агульных рыс.

Аўтар дадзенага артыкула ставіць мэтай выпрацоўку метадыкі супастаўляльнага даследавання прэдыкатыўных структур беларускай, рускай і ўкраінскай моў. Аналіз ажыццяўляецца на аснове паралельнага супастаўлення матэрыялу трох граматычных сістэм і выяўлення адсутнасці/прысутнасці распазнавальных рыс у сінтаксісе трох моў. Мэтай вывучэння з’яўляецца выяўленне адрозненняў у структуры розных тыпаў выказніка, у тыпах структур простых сказаў (асабліва аднастаўных), у пабудове словазлучэнняў з

дзеяслоўным кіраваннем. Падаецца, што ўжо пералік і сістэматызацыя ўсіх адрозненняў у вывучаемых мовах маюць значную вартасць для супастаўляльнага мовазнаўства.

Мы выявілі каля трох дзясяткаў сінтаксічных адрозненняў у сферы мадэлей прыназоўнікавых і беспрыназоўнікавых канструкцый з кіраваннем, якія ў словазлучэннях могуць напаўняцца вялікай колькасцю лексічных кампанентаў. Так, для беларускай і ўкраінскай моў характэрна ўжыванне прыназоўніка *да* (до) і роднага склону назоўніка ў словазлучэннях з аб'ектнымі адносінамі (V + да + Ngen), у той час, як у рускай мове выкарыстоўваецца канструкцыя V + к + Ndat. Гэтыя мадэлі ўжываюцца ў значнай колькасці канкрэтных словазлучэнняў: бел. *звярнуцца да суседа, падсесці да брата*; укр. *звернутися до викладача, засміятись до співрозмовника*; рус. *обратиться к студенту* і г.д.

Папярэдні агляд дазволіў знайсці значную колькасць адрозненняў у дзеяслоўным кіраванні трох усходнеславянскіх моў. Напрыклад, бел. *мне галава баліць* (V + Ndat) – рус. *у меня болит голова* (V + у + Ngen), укр. *читати вірша* (V + Ngen) – бел. *чытаць верш* (V + Nacc), укр. *гуркотати полями* (V + Ninst) – рус. *греметь по полям* (V + по + Ndat). Менавіта прыназоўнікавыя і беспрыназоўнікавыя канструкцыі з кіраваннем – найбольш зменлівая вобласць у сферы сінтаксісу. У гэтых формах мова знаходзіць новыя сродкі для абазначэння адносін паміж словамі ў складзе сказа, не закранаючы яго асноўнай структуры.

Таксама выяўлена каля 20 мадэлей сінтаксічных канструкцый, якія адрозніваюцца ў пабудове прэдыкатыўных структур: каля 10 канструкцый з адрозненнямі ў тыпах выказніка і каля 10 – з адрозненнямі ў тыпах аднасастаўных сказаў. Найбольш значымі з'яўляюцца:

а) для ўкраінскай мовы – існаванне канструкцый з дзеепрыметнікавымі прэдыкатывамі на *-но*, *-то* і вінавальным склонам назоўніка, займенніка (*лі не прохано на сватання*);

б) для беларускай мовы – існаванне спецыфічных безасабовых інфінітыўных з адвеснай мадальнасцю сказаў з *чуваць, відаць* (*Чуваць здалек дажынкавую песню*);

в) для рускай мовы – існаванне аднасастаўных сказаў з выказнікам, які выражаецца дзеясловам абвеснага ладу ў спалучэнні з часціцай *пусть*, і вінавальнай формы займенніка, які ўказвае на суб'ект дзеяння (*Пусть их сердятся*).

Адрозненні ў пабудове прэдыкатыўных структур па колькасці значна ўступаюць канструкцыям з кіраваннем, але яны больш важкія па значэнню.

Мадэлі з адрозненнямі ў дзеяслоўным кіраванні і ў прэдыкатыўных структурах могуць мець вялікую колькасць канкрэтных выкарыстанняў на лексічным ўзроўні. Гэтыя мадэлі таксама могуць прымаць удзел у стварэнні складаных сказаў, што мае дачыненне да сінтаксісу складанага сказу.

Такім чынам, вынікі супастаўляльнага вывучэння сінтаксісу блізкароднасных моў на сённяшні дзень наступныя: выпрацаваны прынцыпы такіх даследаванняў, ёсць пачатковая тэрміналогія для сістэматызацыі асобных відаў адрозненняў, зроблена шмат асобных назіранняў, часам вельмі тонкіх. Ёсць сістэматычнае апісанне асноўных адрозненняў у мадэлях кіравання ў беларускай і рускай мовах. Але прэдыкатыўныя структуры дзвюх, тым больш трох моў сістэматычна амаль не параўноўваліся. Між тым адзначаныя два сінтаксічныя ўзроўні – узровень словазлучэння і ўзровень простага сказа – у сукупнасці складаюць перспектыўны аб'ект супастаўляльнага даследавання. Папярэдні аналіз некалькіх дзясяткаў мадэлей адрозненняў у дзеяслоўным кіраванні і каля 20 мадэлей адрозненняў у прэдыкатыўных структурах значны як для тыпалогіі блізкароднасных моў, так і для практыкі іх выкладання ў іншаславянскай аўдыторыі.

¹ Гл.: Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским и другими славянскими языками. М., 1983.

² Гл.: Вежицкая А. Семантика грамматики (Актуальные проблемы прикладного языкознания). М., 1992; Яна ж. Язык. Культура. Познание. М., 1996; Чумак Л. Н. Синтаксис русского и белорусского языков в аспекте культурологии. Мн., 1997.

³ Гл.: Ломтев Т. П. О синтаксических соответствиях тождества и различия в глагольно-именных сочетаниях в славянских языках. М., 1958; Яўневіч М. С. Суадносныя прыназоўнікавыя канструкцыі і асаблівасці іх ўжывання ў беларускай і рускай мовах // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. Мн., 1960; Жылуновіч Г. Д. Выпадкі разыходжання ў кіраванні беларускіх прамапераходных дзеясловаў і іх рускіх адпаведнікаў // Аб некаторых асаблівасцях беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1965; Лещенко В. Л. Сопоставительный анализ вариантов словосочетаний русского и белорусского языков на материале глагольного и именного управления // Нар. асвета. №5. 1981.

⁴ Гл.: Арашонкава Г. У., Лемцюгова В. П. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах. Слоўнік-даведнік. Мн., 1991.

⁵ Гл.: Чумак В. В. Типология сказуемого в сербско-хорватском и восточнославянских языках. Киев, 1985; Матвеев В. А. Страдательно-безличный оборот в восточнославянских языках. М., 1962; Конюшкевич М. М. Синтаксис близкородственных языков: тождество, сходства, различия. Мн., 1983.

⁶ Алефіренко Н. Ф., Безкишкіна М. Т. Порівняльна граматики української і російської мов. Київ, 1988; Сопоставительное изучение белорусского и русского языков. Мн., 1994; Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Киев, 1975.

⁷ Кононенко В. И. К сопоставительному исследованию синтаксиса восточнославянских языков // ВЯ. 1980. №1. С.39.

⁸ Гл.: Абабурка М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў. Мн., 1992; Озерова Н. Г. Средства отрицания в русском и украинском языках. Киев, 1978.

⁹ Конюшкевич М. И. Синтаксис русского и белорусского языков: сходства и различия. Мн., 1994.

Т. В. ВЕРНІКОЎСКАЯ

ПАЗІЦЫЯ ТРЭЦЬЯГА АКТАНТА Ў СКАЗЕ: АДРАСАТ І ЛАКАТЫЎ (на матэрыяле польскай мовы)

У першай і другой пазіцыях сказа адносна рэгулярна выступаюць семантычныя катэгорыі суб'екта і аб'екта. Гэтыя пазіцыі ў свядомасці гаворачага замацаваны за дадзенымі актантамі. І калі, напрыклад, месца суб'екта зойме інструмент ці лакатыў, то гэта будзе сведчыць аб зменах у структуры ўсяго сказа, аб змяненні яго семантыкі. У гэтым сэнсе значэнне трэцяй пазіцыі аказваецца больш размытым, так як у ёй могуць з'яўляцца розныя актантаў — усё залежыць ад тыпу сказа. Якраз па гэтай прычыне для трэцяй пазіцыі ў большай ступені характэрна з'ява нейтралізацыі актантаў, аб'яднанне некалькіх адзінак у адну — утварэнне гіперфункцыі.

Якім чынам адбываецца запаўненне трэцяй пазіцыі, пакажам на прыкладзе сказаў з адрасатным значэннем ці, іншымі словамі, на прыкладзе адрасатнай сітуацыі. Пад адрасатнай сітуацыяй (АС) разумеецца ў гэтым выпадку абагульненае моўнае прадстаўленне аб некаторым мностве рэальных сітуацый, у якіх прадмет і/ці інфармацыя прызначаюцца для таго, хто стане іх уладальнікам, г.зн. размова пойдзе аб выказваннях тыпу *Oddałem olówek Stasiowi*, *Opowiadałem tę anekdotę mojemu przyjacielowi*. На месца трэцяга актанта ў такіх сказах прэтэндуе не толькі адрасат, але і лакатыў. Присутнасць лакатыва ў АС абумоўлена дваістасцю адрасатнага значэння, у склад якога ўваходзіць сема прыналежнасці і сема накіраванасці. Дзякуючы гэтаму ў АС магчыма з'яўленне спецыяльнага актанта са значэннем накіраванасці (лакатыва).

Лакатыў у такіх сказах называе напрамак адрасатнага дзеяння. Але, акрамя таго, ён указвае на адлегласць паміж суб'ектам і адрасатам. Параўнаем два сказы: (1) *Oddałem mu list do rąk własnych*, (2) *Posłałem mu list do domu*. І ў першым, і ў другім прыкладзе вылучаныя формы ўдакладняюць напрамак дзеяння, але адбываецца гэта па-рознаму. У першым сказе лакатыў паведамляе аб тым, што адрасат знаходзіцца ў непасрэднай блізкасці ад суб'екта, у той час як у другім сказе падкрэсліваецца аддаленасць адрасата ад суб'екта (адрасат знаходзіцца ў другім месцы адносна суб'екта). Аналіз падобных прыкладаў паказвае, што лакатыў залежыць непасрэдна ад адрасата і з'яўляецца ў АС у выніку расшчаплення ці, іншымі словамі, удакладнення адрасатнага актанта. Сувязь лакатыва з прэдыкатам у рамках АС аказваецца вельмі слабай.